

УДК 911.3(477.53):913.1/913.8+(67-05)/(68-5).

Єрмаков В.В.

РОЗМІЩЕННЯ КУСТАРНИХ ПРОМИСЛІВ ПОЛТАВЩИНИ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р.

У статті розглядаються територіальні аспекти кустарних промислів Полтавщини після селянської реформи 1861 р. та їх закономірності, визначаються основні центри і райони концентрації кустарного виробництва.

Ключові слова: кустарні промисли, галузева структура кустарної промисловості, центри кустарного виробництва, райони кустарних промислів.

В статье рассматриваются территориальные аспекты кустарных промыслов Полтавщины после крестьянской реформы 1861 г. и их закономерности, определяются основные центры и районы концентрации кустарного производства.

Ключевые слова: кустарные промыслы, отраслевая структура кустарной промышленности, центры кустарного производства, районы кустарных промыслов.

The article deals territorial aspects of handicrafts Poltava region after the peasant reform of 1861 and their patterns are determined by the main centers and areas of concentration handicrafts.

Key words: handicrafts, sectoral structure of cottage industries, handicraft centers, areas of handicrafts.

Вступ та актуальність питання. Кустарні промисли як характерне явище господарської культури селянства мають не лише етнографічне чи мистецьке значення, але й становлять інтерес для суспільно-географічної науки, яка розглядає їх з позиції територіальної організації історичних форм промислового виробництва на певній території. Особливістю господарського розвитку Полтавщини було переважаання аграрної спеціалізації та загальний низький рівень розвитку промисловості протягом всієї індустріальної доби. Процеси трансформації феодальних відносин також вплинули на зміни галузево-виробничих пропорцій краю.

Тому, галузева структура промислового виробництва Полтавщини у цей період відображала процеси товаризації як селянського, так і поміщицького господарства, динаміки поміщицького підприємництва, що проявилось у посиленому розвитку низки селянських кустарних промислів та таких галузей як гуральництво і цукроваріння. Науковий інтерес до даних проблем зумовлений не лише необхідністю теоретичних узагальнень закономірностей формування виробничо-територіальних структур на різних етапах історичного розвитку, але й сучасними тенденціями до відродження народних промислів, у тому числі як елемента туристичних атракцій.

Аналіз попередніх досліджень. Кустарні промисли стали об'єктом вивчення ще у пореформений період на загальнодержавному та губернському рівнях зусиллями земських установ. Досліджувалися характер економічної організації кустарних промислів, умови реалізації продукції, побутові умови кустарів, їх зв'язок із землеробством, давалася характеристика окремих центрів кустарного виробництва[1;3;4;7;9-14;16-18;22-28]. Подальшого розвитку ці питання отримали у дослідженнях з регіональної економічної історії, а також з історії окремих галузей і сфер господарства[2;5;6;8;15;19-21]. У цих та інших роботах вміщено багатий фактичний матеріал щодо організації та техніки кустарного виробництва, характеристики окремих його центрів. Останнім часом зросла певна увага і географів до історико-географічних аспектів кустарних промислів. Але при цьому приділяється ще недостатня увага саме географічному аналізу особливостей розміщення кустарної промисловості, передумов і чинників формування районів цієї форми промисловості, у тому числі в регіональному аспекті (зокрема, для території Полтавщини). У зв'язку з цим метою даної статті є аналіз територіальних аспектів кустарних промислів Полтавщини у період після селянської реформи 1861 р. та закономірностей їх розміщення.

Метою даної статті є аналіз територіальних аспектів розвитку кустарних промислів на території Полтавщини після селянської реформи 1861 р., закономірностей районоутворення у цих формах промисловості, а також визначення основних центрів і районів концентрації кустарного виробництва в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Для України, як першої половини ХІХ ст., так і пореформеного періоду, характерною була нерівномірність умов територіального розвитку та розміщення галузей кустарної промисловості. Через дуже слабкий розвиток в Україні фабрично-заводської промисловості із обробки волокнистих речовин та продуктів тваринного походження в галузі кустарного виробництва ці дві групи виробництв були найрозвиненішими і давали 61,1% всієї валової продукції кустарної промисловості та 62,3% загального заробітку кустарів у передвоєнні роки. Це підтверджують дані про кількість зайнятих осіб у кустарній промисловості: обробка волокнистих речовин – 162,3 тис.осіб., обробка деревних матеріалів – 88,3 тис.осіб., обробка шкіри – 80,6 тис.осіб.,

обробка металу – 31,5 тис.осіб., обробка мінеральних речовин – 16,1 тис.осіб. В інших групах виробництв кустарної промисловості було зайнято порівняно невелика кількість осіб [5, с.64]. Менший рівень розвитку дрібної селянської промисловості, порівняно із центральними губерніями держави, пояснювався також поширенням панщинної системи господарства в Україні, яка, загалом, перешкоджала ширшому розвитку кустарних промислів у даному регіоні [2, с.269-270].

Дрібні селянські кустарні промисли на території Полтавщини зародилися здавна і отримали подальший розвиток. У першій половині ХІХ ст. кустарні промисли у межах Полтавської губернії займали перше місце за розміром та ступенем свого поширення, а далі йшли промисли Харківської, Київської, Подільської, Чернігівської та Волинської губерній (останні дві губернії відзначалися розвитком переважно деревообробних промислів). Селянська кустарна промисловість у цих губерніях почала виходити за рамки натурального господарства і виробляти на ринок продукцію, розвиваючи стадіально вищі форми. При цьому, характерним було те, що абсолютна більшість державних селян, які займалися промислами, припадала на губернії, де було оброчне становище. Так, у 1845 р. у шести губерніях України (без Волинської та Чернігівської) налічувалося 96062 осіб державних селян – промисловців, з яких на Полтавську губернію припадало 46422 осіб., на Харківську – 23351 осіб., тобто 72,6% разом від загальної кількості державних селян – промисловців [2, с.269].

Промисли селян південних губерній у цей період майже повністю перебували у стані домашньої промисловості, продукція якого майже не виходила за межі задоволення потреб власного господарства, не дивлячись на наявність оброчного становища. Це пояснюється низьким ступенем заселеності південних губерній у першій половині ХІХ ст. та незавершеністю процесу колонізації краю (від другої половини ХVІІІ ст.). Автори VII-го тому «России...», даючи загальну оцінку промисловості губерній Лівобережної України, відзначають, що кустарна «промисловість», як і обробна промисловість в цілому, не користується тут широким розвитком. Такий висновок робився на підставі порівняння масштабів поширення кустарних занять селянського населення краю з відповідними масштабами їхнього розвитку у центральному промисловому районі. Але, за існуючого малоземелля та при майже повній відсутності промисловості фабрично-заводського типу на переважній частині площі краю (майже в усій Полтавській, на півдні Чернігівської та на південному сході Харківської губерній), заняття кустарними промислами у загальному економічному житті краю, все ж, мало достатньо серйозне значення. При цьому, слід зазначити, що найбільшого розвитку кустарні промисли отримали в тих районах Лівобережжя, де щільність населення досягла найвищих значень, відчувалася нестача землі, і, де забезпеченість продовольчим хлібом найменша тощо [7, с.179]. У районах, де найрозвиненіше кустарництво, воно вже значною мірою втратило одну зі

своїх найхарактерніших рис – роль підсобного промислу при землеробстві. У Полтавській губернії у середньому зі 100 кустарів 58 землеробством не займалися, а 28 взагалі не мали землі і годувалися винятково від свого промислу. І тільки у віддалених районах із розрідженим населенням, кустарі ще не були повністю відірвані від землі і, навпаки, селянину навіть закидалося, якщо він своїми руками «хліб не заробляє» [7, с.180]. Проте селянські кустарні промисли мали велике народногосподарське значення, оскільки через недостатній розвиток великої промисловості та дешевизну кустарних виробів, дрібні кустарні промисли тривалий час успішно конкурували з великим виробництвом до періоду, коли воно не перейшло до фабричного виготовлення продукції.

У межах трьох сусідніх губерній – Полтавської, Харківської та Чернігівської, які складали окремих економічний район, найрозповсюдженішими групами кустарних промислів були промисли обробки мінеральних речовин (із них головним і єдиним було гончарство); наступною за економічним значенням групою кустарних промислів було виробництво з обробки продуктів тваринництва і, найперше, чинбарство та чоботарство, а також овчинний, що тісно пов'язаний із кожушаним (або кушнірним) промислом, роговий промисел (виготовлення гребінців із коров'ячих рогів). У незначному масштабі існувало сиром'ятництво і тісно з ним пов'язана лимарщина. Промисли з обробки волокнистих речовин – льону, коноплі, вовни та ін. розвивалися для задоволення потреб населення у білизні та різному одязі. Ці промисли отримали розвиток по всьому Лівобережжю. З усіх видів ткацтва найбільшого розповсюдження отримало виготовлення полотна, простих хусток і рушників, а також в'язання рибальських сіток і, крім того (зрідка) виття мотузків, канатів, шапкове виробництво. Промисли з обробки деревини, окрім плетіння кошників, меблів тощо із лози та рогозу, були розвинені у межах всього регіону.

Галузева структура кустарних промислів відображала наявність певних видів сировини та безпосередні потреби натурального селянського господарства. У галузевій структурі кустарних промислів Полтавської губернії значного розвитку отримали їхні наступні види: гончарство, ткацтво, килимарство, вишивання, гребінництво (роговий промисел), обробка дерева, плетіння, кахлярство, шкіряне виробництво, виробництво полотна, художні різьблення, золотарство [6]. При цьому, галузева структура промислів Полтавщини багато в чому співпадала із регіональною [7] і була зумовлена спільними чинниками.

На початок 90-х рр. XIX ст. за даними подвірно-статистичних переписів у Полтавській губернії налічувалося більше 93 тис. осіб. сільських станів, які, окрім землеробства та пов'язаних із ним занять (батракування, відхід на заробітки, перевізництво), були зайняті в різних видах промислів. Більше 3/4 від їхньої загальної кількості (70,3 тис.) складали безпосередньо ремісники і кустарі [7, с.179]. Для полтавського ремесла характерним було більш-менш рівномірне його поширення по території губернії, що зумовлено орієнтацією ремесла, головним чином, на

задоволення повсякденних побутових потреб сільського населення. Часто один ремісник міг займатися двома-трьома видами діяльності без глибокої спеціалізації. Її відсутність поєднувалася із тим, що у сільських ремісників провідним заняттям виступало землеробство, а ремесло становило лише підсобну діяльність. Іншими словами, в даній групі товаровиробників спостерігається найменший ступінь суспільного поділу праці та диференціації аграрної і промислової діяльності. Серед ремісничих професій на території Полтавщини найбільшого поширення набуло ткацтво (32,6 % від загальної кількості зайнятих у ремеслі та промислах у губернії), чоботарство, швейна та кравецька справа. На відміну від ремесла, кустарні виробництва концентрувалися у межах окремих достатньо компактних районів, часто у більш-менш значних торгово-промислових центрах, або поблизу них. Це давало переваги відносно збуту готових виробів та закупівлі необхідної сировини. Заняття землеробством як головним видом діяльності в даній групі товаровиробників спостерігається значно менше, ніж у попередній. У більшості випадків промислова діяльність для них відігравала не підсобне, а вирішальне значення. На території Полтавщини до найголовніших груп кустарних промислів (за розмірами виробництва, кількістю зайнятих та ступенем значення у повсякденному житті) відносилися деревообробний, гончарний та шкіряний промисли, а також роговий і ряд інших [3, с.108]. У територіальному відношенні у межах Полтавської губернії можна виділити як райони поширення окремих видів промислів, так і кустарно-промислові райони інтегрального типу. Серед галузевих кустарних виробництв окремі територіальні осередки сформувалися, головне, у гончарному, деревообробному, гребінницькому та сітков'язальному промислах. Так, деревообробний промисел (теслярство, столярство, бондарство, різьбярство, плетіння з лози, верболозу тощо) на території Полтавщини здавна був зосереджений у місцях, де найбільше зберігалися лісові масиви – у Зіньківському, Миргородському, Лохвицькому, Лубенському і Полтавському повітах. Тут деревообробні промисли досягли найбільшого рівня спеціалізації. Як сировина використовувалася деревина дубу, груші, сосни, вільхи. Загалом, деревообробний промисел набув великого поширення в Україні (разом із лісовими промислами, що мали місце вже у XVII-XVIII ст.), у тому числі як допоміжний засіб для прохарчування та сплати державних податків. Базуючись на простій ручній техніці, деревообробка у першій половині XIX ст. зазнавала подальших змін щодо поглиблення спеціалізації окремих сіл на виготовленні готової продукції (особливо це було характерним для Чернігівської губернії, якій на даний період належало провідне місце у деревообробному промислі). На території Полтавської губернії у дореформений період деревообробні промисли концентрувалися у Зіньківському, Лохвицькому, Полтавському та Гадяцькому повітах. Протягом цього періоду також відбувалися процеси спеціалізації деревообробки у розрізі окремих повітів.

На території Полтавського повіту найбільше поширення отримало бондарство, вироби якого широко йшли на продаж, у тому числі за межі

губернії. Деревообробні промисли містечка Груні та навколишніх сіл Зінківського повіту були репрезентовані виробництвом саней, возів, коліс, ярма та дерев'яного посуду, які слугували важливою статтею торгівлі як на місцевих, так і на віддалених ринках (особливо у Причорномор'ї). Виробництво коліс у селах Попівка, Зуєвці, Хомутець та у містечку Комишні Миргородського повіту поєднувало в собі ремісничий та кустарний характер. Одночасно з працею на ринок (вивіз до Кременчука та Ромен) селяни виконували замовлення, що отримували з різних місцевостей губернії [2, с.266]. Гончарний промисел також набув значного поширення в межах Полтавщини, з її багатими родовищами глин, що компактно залягають у долинах річок Ворскли, Псла, Хоролу, Сули, Удаю, Многи, Ташані та Груні. Основним видом гончарної продукції у губернії виступали полив'яний посуд, миски, горщики, кахлі та цегла. Цей вид промислової діяльності у Полтавській губернії мав характер переважного та часткового заняття кустарів, хоча у ряді місць він також мав форму підсобного до землеробства промислу. На початку ХХ ст. на території Полтавської губернії нараховувалося до 60 гончарних осередків, які формувалися відповідно до розміщення родовищ глин (табл. 1).

Таблиця 1.

Центри та райони гончарного виробництва Полтавщини у другій половині ХІХ ст. [1;4;6, с.194-195]

<i>Кустарні райони</i>	<i>Центри кустарного виробництва</i>
Зінківський	м. Опішня, с. Міські Млини, с. Попівка, с. Глинське, с. Лозьки, с. Куземин, м. Зінків, с. Великі Будища, с. Чернечий Яр
Миргородський	м. Комишня, м. Попіка, м. Хомутець, с. Вел. Гремячка
Лохвицький	с. Постава-Муки, с. Сенча, с. Городище, с. Лісова Слобідка
Роменський	м. Глинськ
Кобеляцький	с. Білики, с. Нові Санжари

Окрім визначених основних районів, на території Полтавської губернії існували ще окремі осередки – м. Бориспіль, с. Власівка, м. Гадяч, с. Ладин, м. Лубни, м. Миргород та м. Полтава. Зазначені райони наведені за їхньою питомою вагою у структурі гончарного виробництва за кількістю зайнятих. Так, Зінківський повіт займав перше місце за кількістю зайнятих у гончарному промислі, що стосувалося також якості і різноманіття гончарних виробів. Тут зосереджені поклади гончарних глин найкращої якості. Спеціалізація гончарів – горщечники, посудники, мисочники, кахельники, цегельники, майстри іграшок. У межах повіту провідні позиції займало містечко Опішня та село Міські Млини із селом Попівкою. Товар звідси вивозився на продаж у Харківську, Катеринославську, Чернігівську, Херсонську, Курську губернії, Таврію та Кубань. Як зазначалося у джерелах, – «...це сучасний Коринф і Афіни

малоруської народної кераміки, метрополія гончарного виробництва для всієї губернії, або, за влучним виразом самих гончарів, – «столиця гончарства»[1, с.109-110]. Продукція гончарів Миргородського району збувалася у Київській, Чернігівській та Курській губерніях. Збут продукції інших осередків обмежувався місцевими базарами та ярмарками. У якості ілюстрації виробничо-збутових зв'язків кустарних промислів наведемо схему зв'язків чоботарного та смушкового промислів містечка Решетилівки Полтавського повіту (рис. 1).

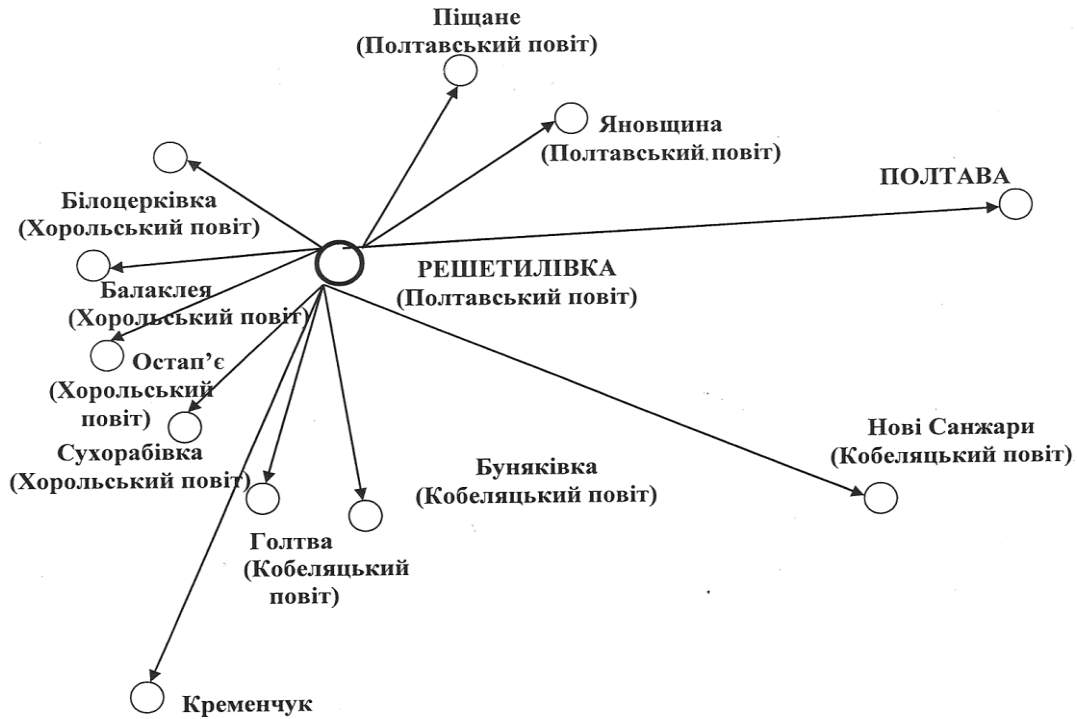

Рис. 1. Виробничо-збутові зв'язки кустарних промислів м. Решетилівки Полтавського повіту.

Охарактеризовані вище групи кустарних промислів на території Полтавської губернії склали основу селянської кустарної промисловості. Решта видів кустарних промислів «...в більшості випадків мали не масове, а одиничне поширення і своїх особливих районів не мали» [1, с.114]. Враховуючи дані, наведені В. Василенком [32], нами були виділені наступні територіальні одиниці зосередження ремесла та кустарних промислів (табл.2; рис.2). Відзначимо, що за основу групування повітів Полтавської губернії та виокремлення відповідних смуг В. Василенком покладено ступінь розвитку, поширеності кустарних промислів, а також враховано ступінь віддаленості центрів кустарної промисловості до залізничних шляхів сполучення. Загалом, за його підрахунками, ремісники та кустарі концентрувалися у 14 повітових, 2 заштатних містах, 16 містечках, 49 поселеннях, 8 селах і багатьох дрібних хуторах.

Із таблиці 2 та картосхеми (рис.2) видно, що розміщення ремесла і кустарних промислів на території Полтавської губернії відзначалося нерівномірністю. Тут виділялися райони з підвищеною концентрацією цих

форм виробництва та райони, де вони були поширені менше. До району їхнього найбільшого розвитку і поширення В. Василенко відносив смугу, що починалася від південно-західних придніпровських повітів, продовжувалася центральними повітами, сягаючи меж Харківської губернії.

Рис. 2. Смути (райони) та основні ремісничо-кустарні центри Полтавської губернії у другій половині XIX ст.

При цьому, щільність осередків і центрів кустарної промисловості зростала у східному напрямку, досягаючи максимальної концентрації на окраїні цієї смуги, що прилягала до Харківської губернії (Зіньківський, Полтавський, а також Миргородський повіти). На території інших повітів Полтавської губернії центри кустарних промислів розміщувалися більш спорадично, а у деяких із них (Костянтиноградському, Пирятинському, Прилуцькому та Хорольському) вони, практично, не отримали розвиток. Причини такого територіального поширення кустарних промислів у межах Полтавської губернії полягають у природно-ресурсних, історичних та економічних чинниках. Так, спостерігається концентрація промислових кустарних осередків (насамперед, деревообробки) на території повітів із найбільшим показником лісистості: Зіньківський (14,4%), Полтавський (11,7%), Миргородський (10,1%), а також у придніпровській лучно-лісовій смузі, у межах Золотоніського повіту та у долині Сули, в Лубенському повіті. Одночасно концентрації кустарних виробництв у північно-східних повітах губернії сприяли значні поклади високоякісних гончарних глин. До економічних причин поширення кустарних промислів після реформи 1861 р. слід віднести постійно зростаюче селянське малоземелля, що посилювалося природним дефіцитом зручної орної землі у заплавно-річкових районах придніпровської смуги.

Смуги (райони) кустарної промисловості Полтавської губернії за післяреформений період (розраховано за: [1]).

Район (смуга)	Повіти	Зайнятість у кустарних промислах	
		Осіб	%
Центральна	Гадяцький	1168	13,9
	Зінківський	11556	28,6
	Лохвицький	490	9,0
	Лубенський	256	44,7
	Миргородський	1006	18,5
	Разом по смузі	3476	63,9
Південно-східна	Кобеляцький	134	2,5
	Полтавський	781	14,4
	Разом по смузі	915	16,8
Придніпровська	Золотоніський	426	7,8
	Кременчуцький	69	1,27
	Переяславський	56	1,03
	Разом по смузі	551	10,1
Північна	Прилуцький	61	1,12
	Роменський	434	7,98
	Разом по смузі	495	9,1
Разом по губернії		5437	100

Крім цього, недостатня розвиненість великої фабрично-заводської промисловості на території губернії не давала змогу поглинути надлишок робочої сили на селі, а загальна низька купівельна спроможність основної маси селянства зумовлювала орієнтацію їх господарств переважно на місцевий ринок кустарних виробів побутового призначення.

Висновки. Таким чином, у територіальному плані кустарні промисли Полтавської губернії були представлені кількома районами (смугами): Центральною, Південно-Східною, Придніпровською та Північною. Найбільшим ступенем концентрації кустарної промисловості характеризувалася Центральна смуга, а в її межах – Зінківський, Полтавський та Миргородський повіти. На процес їхнього формування вплинули такі чинники, як природно-ресурсна база, особливості географічного положення території та її історичного освоєння, а також соціально-економічні умови виробництва, що склалися після реформи 1861 р., зокрема, малоземелля, нерозвиненість фабричної промисловості та невисокий рівень життя населення.

Використані джерела

1. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып.1. / Василенко В.И. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земс. Управы, 1885. – 63 с.+II с.;
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. / Гуржій І.О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451с.;
3. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. - Полтава.: Стат. Бюро Полтавс. Губ. Земства. Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1895. – 80 с.;

4. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. / Зарецкий И.А. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. – 126 с.+XXIII с.+VI с.;
5. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. / Нестеренко А.А. – М.: Политиздат, 1954. – 298 с.;
6. Полтавщина: Энциклопедичний довідник (за ред. А.В.Кудрицького). - К.: Вид-во УЕ, 1992. – 1024 с.;
7. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского и под общ. рук. П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского. – (Памяти А.С. Пушкина). – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1899-1914:
- Т.7. Малороссия / [Карпов Б.Г., Пора-Леонович А.Я., Ф.А. Виноградов Ф.А. и др.]; под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – 1903. – 518 с.
8. Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80-е годы XIX в.). / Рындзюнский П.Г. – М.: Наука, 1966. – 261 с.;
9. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии.
Т.Х. Переяславский уезд. – Полтава: Изд-ние Полтавс. земской управы, 1882-1894: Т.І.Ч.2. Зеньковский уезд. – Полтава, 1883. – 63 с.;
10. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. Вып. 1-2. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1900-1903:
Вып.1. Полтава. Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900. – 279 с.;
11. Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. / Святловский В.В. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, 1900. – 58 с.+XXVІХ с.;
12. Сосновский М. Опыт исследования промыслов сельского населения Полтавского уезда. II. Статистическое исследование промыслов местечка Решетиловки. / Сосновский М. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Уезд. Земства, Типо-литогр. Губ. Правления, 1898. – 77 с.;
13. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава.: Типо-литогр. Губернс. Правлен., аренд. Д.Н. Подземским, 1906. – 762 с.+IV с.+II с.;
14. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава, Стат. БюроПолт. Губ. Земства, 1917. – 239 с.;
15. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. / Тарновский К.Н. – М.: Наука, 1995. – 269 с.;
16. Харизоменов С.А. Значение кустарной промышленности. / Харизоменов С.А. // Юридический вестник – 1883. – № 11. – С. 414-441; № 12. – С. 543-597;
17. Полтавщина. Збірник у II-х т.: [упоряди.: М. Філянський, Я. Риженко; під загал. редакції М. Криворотченка]. – Полтава.: Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленко, 1927:
Т.ІІ. – Полтава, 1927. – 419 с.;
18. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Сост. Н. Бодянский.- Полтава, 1865. – 186 с.;
19. Наш рідний край. – Вып..1-13. / Будинок політичних знань Полтавського обкому Компартії України. – Полтава, 1990-1992:
Вып. 10. Полтавська область: історико-економічний нарис. / В.Н. Жук, П.М. Пустовіт. – 44 с.;
20. Лось Ф.Є. Робітничий клас України у 1907-1913 рр. / Лось Ф.Є. – К.: Політвидав України, 1962. – 134 с.;
21. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР.Т.1-2. / Лященко П.І. – К.: Держсполітвидав, 1951-1952:
Т.2. Капіталізм. – 1952 – 690 с.;
22. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Вып.2. Роменский уезд. / Лисенко С.И. – Одесса.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типогр. Н. Хрисогелос, 1900. – 540 с.;
23. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Вып.3. Промыслы Лохвицкого уезда. / Лисенко С.И. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. Торгов. Дома «Л.Т. Фришберг», 1904. – 194 с.;
24. Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава.: Стат. Бюро Полтав. губ. земства, Типо-литография Л. Фришберга, 1901.– 1901.– 213 с.+133 с.+IV с.;
25. Корсак А. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. / Корсак А. – М.: 1861. – 311 с.;
26. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти т. / Ленин В.И. – М.: Политиздат:

- Т.2. Кустарная перепись 1894/1895 года и общие вопросы «кустарной промышленности». – С. 317-424;*
Т.3. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. – С.3-606;
27. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. / Зарецкий И.А. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. – 126 с.+XXIII с.+VI с.;
28. Даниельсон Н.Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. / Даниельсон Н.Ф. – СПб., 1893. XVI, 353 с.;